

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

موسسه آموزش عالی
علامه محدث نوری (ره)

دانشکده اقتصاد و علوم اداری

موضوع:

برآورد و بررسی عوامل موثر بر اندازه اقتصاد زیرزمینی در ایران: کاربردی از منطق فازی

(جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی)

استاد راهنما:

دکتر احمد جعفری صمیمی

استاد مشاور:

دکتر امیرمنصور طهرانچیان

نگارش:

محسن اکبری

شهریور ۹۲

- ۱- عقاید و نظرات مندرج در این پایان نامه اختصاص به نویسنده داشته و ارتباطی به موسسه ندارد.
- ۲- نویسنده‌ی پایان نامه متعهد است که قانون مالکیت معنوی را رعایت نموده و از اقتباس مطالب دیگران بدون ذکر مأخذ خودداری نموده است و در صورت استفاده از مطالب این پایان نامه در کتب یا مجلات یا همایش‌ها اعم از داخلی و خارجی ، نام کامل و نشانی موسسه را قید نماید.

باسمه تعالی

فرم تعهد اصالت پایان نامه

اینجانب محسن اکبری فرزند یداله دانشجوی رشته علوم اقتصادی مقطع کارشناسی ارشد موسسه آموزش عالی علامه محدث نوری (ره) بدین وسیله اصالت کلیه مطالب و مندرجات موجود در مباحث مطروحه در این پایان نامه را با عنوان **بر آورد و بررسی عوامل موثر بر اندازه اقتصاد زیرزمینی در ایران: کاربردی از منطق فازی** تایید و تصدیق کرده، اعلام می‌نمایم که مدلول قانون مالکیت معنوی را رعایت کرده‌ام و تمامی محتوای این پایان نامه حاصل مطالعه، تدوین و پژوهش خودم بوده و به هیچ وجه رونویسی از پایان نامه و یا هیچ اثر یا منبع دیگری اعم از داخلی، خارجی و یا بین المللی نبوده و بدون ذکر ماخذ هیچ مطلبی را در پایان نامه ننوشتم و تعهد می‌نمایم در صورت اثبات عدم اصالت آن و یا احراز عدم صحت مفاد و یا لوازم این تعهدنامه در هر مرحله از مراحل که منتهی به فارغ التحصیلی شده و یا پس از آن و یا پس از آن و یا تحصیل در مقاطع دیگر و یا اشتغال و ... ، دانشگاه حق دارد ضمن رد پایان نامه، نسبت به لغو یا ابطال مدرک تحصیلی مربوطه اقدام نماید. مضافاً به اینکه کلیه مسئولیت‌ها و پیگردها و پیامدهای قانونی و خسارات مادی و معنوی وارده از هر حیث متوجه اینجانب می‌باشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: محسن اکبری

تاریخ و امضاء: ۱۳۹۲/۶/۲۵

خالصانه و صمیمی‌ترین سپاسم را تقدیم به خانواده‌ام می‌کنم که، همواره پشتیبانم در مراحل زندگی بوده‌اند.

از زحمات استاد راهنمای گرانقدرم جناب آقای پروفسور احمد جعفری صمیمی به خاطر راهنمایی‌های بی‌دریغ و حمایت‌های دلسوزانه‌شان تشکر می‌کنم.

از استاد مشاور محترم جناب آقای دکتر امیر منصور طهرانچیان بابت راهنمایی‌های بی‌دریغ و پیگیری‌های ارزشمندشان کمال تشکر را دارم.

از دوستان عزیزم که با دلگرمی و همراهی‌شان مشوق من در این راه بودند تشکر می‌کنم.

تقديم به

همسر عزيزم

چکیده

فعالیت‌های زیادی در اقتصادی ملی وجود دارند که به دولت گزارش نمی‌شود. این فعالیت‌های گزارش نشده سبب ایجاد مفهومی به نام اقتصاد زیرزمینی می‌شوند. وجود اقتصاد زیرزمینی اثر منفی بر اقتصاد بخش رسمی می‌گذارد. برهم زدن تخصیص منابع، کاهش درآمدهای دولت و ناکارآمدی سیاست‌های پولی و مالی از پیامدهای مهم توسعه این مفهوم است.

در پژوهش حاضر به اندازه‌گیری اقتصاد زیرزمینی و عوامل مؤثر بر آن در ایران برای دوره زمانی ۱۳۵۷-۱۳۸۸ با دو روش متفاوت پرداخته شد. در روش اول، ابتدا حجم اقتصاد زیرزمینی به روش فازی اندازه‌گیری شده است. در روش دوم عوامل مؤثر بر اقتصاد زیرزمینی به روش خود رگرسیون با وقفه‌های توزیعی (ARDL) بررسی شده است.

نتایج به دست آمده نشان دادند که در خلال سال‌های مورد بررسی حجم اقتصاد زیرزمینی در ایران افزایش یافته است. همچنین در دوره ۳۲ ساله فوق به طور متوسط این حجم برابر نیمی از تولید ناخالص داخلی است. علاوه بر این نتایج نشان دادند که بار مالیات مستقیم، بار مالیات غیرمستقیم، نرخ بیکاری، نرخ تورم و شاخص نرخ ارز اثر مستقیم بر اندازه اقتصاد زیرزمینی دارند.

واژگان کلیدی: اقتصاد زیرزمینی، منطق فازی، روش ARDL، اقتصاد ایران.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵	چکیده
	فصل اول - مقدمه و کلیات پژوهش
۲	۱-۱- مقدمه
۲	۱-۲- بیان مسئله
۳	۱-۳- سؤال‌های پژوهش
۳	۱-۴- فرضیه‌های پژوهش
۳	۱-۵- حدود پژوهش
۳	۱-۶- سازمان‌دهی پژوهش
	فصل دوم - مروری بر ادبیات موضوع
۵	۲-۱- مقدمه
۵	۲-۲- اقتصاد زیرزمینی، تعاریف و کلیات
۹	۲-۳- عوامل اثرگذار بر اقتصاد زیرزمینی
۹	۲-۳-۱- مالیات
۱۰	۲-۳-۲- اختلاف نرخ ارز رسمی و غیررسمی
۱۰	۲-۳-۳- تورم
۱۱	۲-۳-۴- دولت
۱۱	۲-۳-۵- بیکاری
۱۲	۲-۳-۶- فساد
۱۲	۲-۴- انگیزه مشارکت در بخش زیرزمینی
۱۲	۲-۵- آثار اقتصاد زیرزمینی
۱۲	۲-۵-۱- رابطه پویای بخش رسمی و غیررسمی

- ۲-۵-۲- کاهش درآمدهای دولت ۱۳
- ۲-۵-۳- عدم کارآمدی سیاست‌گذاری‌ها ۱۳
- ۲-۵-۴- فشار بر تولیدکنندگان داخلی ۱۳
- ۲-۵-۵- کاهش رفاه اجتماعی ۱۳
- ۲-۶-۲- روش‌های مطالعه اقتصاد زیرزمینی ۱۴
- ۲-۶-۱- روش‌های مستقیم ۱۴
- ۲-۶-۱-۱- ممیزی اظهارنامه‌های مالیاتی ۱۴
- ۲-۶-۱-۲- بررسی‌های پرسشنامه‌ای ۱۴
- ۲-۶-۲- روش‌های غیرمستقیم ۱۵
- ۲-۶-۲-۱- روش اختلاف آماری بین درآمد و هزینه ملی ۱۵
- ۲-۶-۲-۲- روش شکاف درآمد- هزینه خانوار ۱۵
- ۲-۶-۲-۳- روش اختلاف بین نیروی کار رسمی و واقعی ۱۵
- ۲-۶-۲-۴- روش ورودی فیزیکی (روش مصرف الکتریسیته) ۱۶
- ۲-۶-۲-۵- روش منطق فازی ۱۶
- ۲-۶-۲-۶- روش تقاضای نقد (روش استفاده از مدل‌های رگرسیونی) ۱۶
- ۲-۶-۲-۷- روش نسبت نقد ۱۷
- ۲-۶-۲-۸- روش شاخص‌های چندگانه- علل چندگانه ۱۸
- ۲-۷-۲- مطالعات تجربی ۱۷
- ۲-۷-۱- مطالعات خارجی ۱۷
- ۲-۷-۲- مطالعات داخلی ۲۲

فصل سوم- روش پژوهش

- ۳-۱- حدود زمانی و مکانی پژوهش ۳۵
- ۳-۲- روش جمع‌آوری داده‌ها ۳۵

۳۵ نظریه فازی ۳-۳-۳
۳۵ منطق فازی ۳-۳-۱
۳۶ اصطلاحات و مفاهیم نظریه فازی ۳-۳-۲
۳۶ مجموعه فازی ۳-۳-۱
۳۶ توابع عضویت ۳-۳-۲
۳۷ پایگاه قوانین ۳-۳-۲
۳۷ اجزای سیستم‌های فازی ۳-۳-۳
۳۸ فازی سازی ۳-۳-۱
۳۸ استنتاج ۳-۳-۲
۳۹ ترکیب و ساخت ۳-۳-۳
۳۹ فازی زدایی ۳-۳-۴
۳۹ کنترل‌کننده‌های فازی ۳-۳-۵
۳۹ مدل‌سازی فازی ۳-۳-۴
۴۰ تعیین متغیرهای ورودی و خروجی ۳-۳-۴-۱
۴۰ تعیین مجموعه‌های فازی ۳-۳-۲
۴۲ ایجاد پایگاه قواعد فازی ۳-۳-۴
۴۴ استنتاج ۳-۳-۴-۴
۴۴ روش حداقل مربعات معمولی ۳-۳-۴
۴۵ آزمون‌های پایایی ۳-۳-۵
۴۵ آزمون دیکی فولر تعمیم‌یافته ۳-۳-۵-۱
۴۵ آزمون فیلیپس - پرون ۳-۳-۵-۲
۴۶ روش خود رگرسیون با وقفه‌های توزیعی ۳-۳-۶
۴۸ الگوی تصحیح خطا ۳-۳-۷

۳-۸- تصریح مدل ۴۸

فصل چهارم - یافته‌های پژوهش

۴-۱- محاسبه حجم اقتصاد زیرزمینی ۵۱

۴-۲- آزمون مانایی ۵۸

۴-۳- برآورد مدل ۶۱

۴-۳-۱- تخمین رابطه کوتاه مدت ۶۱

۴-۳-۲- تخمین رابطه بلند مدت ۶۳

۴-۴- الگوی تصحیح خطا ۶۴

۴-۵- آزمون ثبات ساختاری ۶۵

فصل پنجم - جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱- جمع‌بندی ۶۸

۵-۲- نتیجه‌گیری و پیشنهادها ۶۹

فهرست منابع ۷۱

چکیده لاتین ۸۵

فهرست نمودار

۳۷	نمودار (۱-۳) انواع تابع عضویت
۳۸	نمودار (۲-۳) اجزای سیستم‌های فازی
۴۱	نمودار (۳-۳) منحنی‌های نرمال درجه عضویت DIR
۴۱	نمودار (۴-۳) منحنی نرمال درجه عضویت INDIR
۴۲	نمودار (۵-۳) منحنی‌های نرمال درجه عضویت GPC
۴۳	نمودار (۶-۳) منحنی‌های نرمال درجه عضویت UE
۵۱	نمودار (۱-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی ۱۳۶۷-۱۳۵۷
۵۲	نمودار (۲-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی در طول برنامه اول توسعه
۵۳	نمودار (۳-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی در طول برنامه دوم توسعه
۵۴	نمودار (۴-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی در طول برنامه سوم توسعه
۵۵	نمودار (۵-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی در طول برنامه چهارم توسعه
۵۷	نمودار (۶-۴) حجم اقتصاد زیرزمینی ۱۳۸۸-۱۳۶۸
۶۰	نمودار (۷-۴) روند نرخ تورم
۶۵	نمودار (۹-۴) آزمون CUSUM
۶۶	نمودار (۱۰-۴) آزمون CUSUM SQ

فهرست جدول

- جدول (۱-۲) ساختار فعالیت‌های اقتصاد غیررسمی ۷
- جدول (۱-۳) پایگاه قوانین فازی ۴۳
- جدول (۱-۴) رشد اقتصاد زیرزمینی ۱۳۶۸-۱۳۸۸ ۵۷
- جدول (۲-۴) آزمون دیکی-فولر تعمیم یافته ۵۸
- جدول (۳-۴) آزمون دیکی-فولر تعمیم یافته با یک بار تفاضل‌گیری ۵۹
- جدول (۴-۴) آزمون فیلیپس-پرون ۶۰
- جدول (۵-۴) رابطه پویا بین اقتصاد زیرزمینی و عوامل موثر بر آن ۶۱
- جدول (۶-۴) نتایج آزمون تشخیصی برای معادله (۲-۴) ۶۳
- جدول (۷-۴) برآورد رابطه بلند مدت ۶۴

فهرست پیوست

۷۷	پیوست (۱)
۷۷	پیوست (۲)
۸۰	پیوست (۳)
۸۱	پیوست (۴)
۸۲	پیوست (۵)
۸۳	پیوست (۶)
۸۳	پیوست (۷)
۸۴	پیوست (۸)

فصل اول

مقدمه و کلیات پژوهش

فرار مالیاتی، تخصیص غیر بهینه عوامل، قاچاق کالا و ارز، فشار بر منابع مالی دولت، افزایش نابرابری اقتصادی، شکست سیاست‌های پولی و مالی و گسترش فساد از جمله مهم‌ترین پیامدهای توسعه اقتصاد زیرزمینی است. به دلیل ماهیت غیرقانونی و پنهان فعالیت‌های زیرمجموعه اقتصاد زیرزمینی، آمارهای رسمی در این زمینه وجود ندارد. یک مسئله بزرگ برای تمام کشورها این است که با این وجود چگونه آن را محاسبه کنند. در پژوهش حاضر اندازه اقتصاد زیرزمینی ایران محاسبه می‌شود. سپس اثر برخی از متغیرهای کلان اقتصادی بر آن بررسی می‌گردد.

۱-۲- بیان مسئله

در یک تقسیم‌بندی کلی اقتصاد هر کشور را می‌توان به دو بخش رسمی و غیررسمی تقسیم نمود. ملاک این تقسیم‌بندی قابلیت ثبت و گزارش فعالیت‌های اقتصادی به صورت رسمی است. در بخش رسمی آمارهای رسمی گویای فعالیت‌های اقتصادی در درون کشور است و سیاست‌گذاران می‌توانند برای تصمیم‌گیری از آن‌ها استفاده کنند. اما این به تنهایی کافی نیست، زیرا بدون دانستن اطلاعات بخش غیررسمی، اطلاعات بخش رسمی دارای اعتبار کافی نیستند و ممکن است علامت‌های اشتباهی نشان دهند. این فعالیت‌ها که از دید مقامات دولتی پنهان هستند، امروزه در تمام کشورهای دنیا وجود دارند.

عوامل ایجاد کننده زیادی در ادبیات موضوع اقتصاد زیرزمینی نام برده شده است. از جمله آن می‌توان بار مالیاتی مستقیم و غیرمستقیم، اختلاف نرخ ارز رسمی و غیررسمی، افزایش نرخ تورم، میزان تصدی‌گری دولت در اقتصاد و حجم قوانین و مقررات را نام برد.

شواهد تجربی نشان می‌دهد اقتصاد زیرزمینی در کشورهای در حال توسعه معمولاً اندازه بزرگ‌تری نسبت به کشورهای توسعه یافته دارد. در ایران نیز شواهد تجربی نشان‌دهنده وجود اقتصاد زیرزمینی و بالا بودن میزان آن است. بنابراین جستجو و تأمل در آن ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳- سؤال‌های پژوهش

۱-۳-۱- آیا حجم اقتصاد زیرزمینی ایران در حال افزایش است؟

۱-۳-۲- آیا نرخ تورم بر اندازه اقتصاد زیرزمینی ایران اثر مستقیم دارد؟

۱-۳-۳- آیا افزایش شاخص نرخ ارز موجب افزایش حجم اقتصاد زیرزمینی ایران شده است؟

۱-۳-۴- آیا بار مالیاتی مستقیم بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد؟

۱-۳-۵- آیا بار مالیاتی غیرمستقیم (به جز تعرفه) بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد؟

۱-۳-۶- آیا نرخ بیکاری بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد؟

۱-۳-۷- آیا شاخص تعرفه بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد؟

۴-۱- فرضیه‌های پژوهش

۱-۴-۱- اندازه اقتصاد زیرزمینی در ایران افزایش یافته است.

۱-۴-۲- نرخ تورم بر اندازه اقتصاد زیرزمینی ایران اثر مستقیم دارد.

۱-۴-۳- افزایش (شاخص) نرخ ارز موجب افزایش حجم اقتصاد زیرزمینی ایران شده است.

۱-۴-۴- بار مالیاتی مستقیم بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد.

۱-۴-۵- بار مالیاتی غیرمستقیم (به جز تعرفه) بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد.

۱-۴-۶- نرخ بیکاری بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد.

۱-۴-۷- شاخص تعرفه بر حجم اقتصاد زیرزمینی اثر مستقیم دارد.

۵-۱- حدود پژوهش

حدود زمانی پژوهش سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۸۸ و حدود مکانی آن مربوط به ایران است.

۶-۱- سازمان‌دهی پژوهش

در فصل اول این پژوهش به بیان کلیاتی در رابطه با اقتصاد زیرزمینی پرداخته شد. در فصل دوم تعریف، عوامل و آثار آن بیان گردید. پس از آن روش‌های برآورد و مطالعات تجربی انجام‌شده در ارتباط با اقتصاد زیرزمینی قرار داده شده است. فصل سوم به معرفی روش انجام پژوهش، توصیف داده‌ها و بیان منطق فازی و روش خودتوضیح دهنده با وقفه‌های توزیعی و آزمون‌های اقتصادسنجی مربوطه می‌پردازد. فصل چهارم نیز نتایج به دست آمده محاسبه و برآورد الگوها گزارش می‌شود. فصل پنجم جمع‌بندی، نتایج و پیشنهادها است.

فصل دوم

مروری بر ادبیات موضوع

در دهه‌های اخیر توجه زیادی به اندازه‌گیری، عوامل و آثار اقتصاد زیرزمینی شده است. زیرا این مفهوم نقش مهمی در تصمیم‌گیری‌های کلان اقتصاد یک کشور ایفا می‌کند. دامنه فعالیت‌های اقتصادی زیرزمینی گسترده است. همچنین واژگان متعددی را معادل آن بیان می‌کنند. هر کدام از این واژگان بر مبنای تعریفی است که از اقتصاد زیرزمینی وجود دارد. بر همین مبنا پژوهش‌های انجام‌شده در این باره، از زوایای متعددی به اقتصاد زیرزمینی می‌پردازند. بنابراین دارای ادبیات موضوع گسترده‌ای است. در ادامه این فصل کلیاتی از تعاریف و مفاهیم آن آورده شده است. سپس برخی از مهم‌ترین عوامل و آثار اقتصاد زیرزمینی بیان می‌گردد. در انتها روش‌های اندازه‌گیری آن و مروری بر مطالعات انجام‌شده در این زمینه، قرار گرفته است.

۲-۲- اقتصاد زیرزمینی، تعاریف و کلیات

با مروری بر ادبیات موضوع در حوزه اقتصاد زیرزمینی این نکته جلب توجه می‌کند که، در متون مختلف آن را با نام‌های مختلف و روش‌های برآورد مختلف استفاده می‌کنند. از جمله آن‌ها می‌توان به زیرزمینی^۱، غیررسمی^۲، سایه‌ای^۳، ثبت‌نشده^۴، گزارش نشده^۵، مشاهده نشده^۶، غیرقانونی^۷، غیرقابل مشاهده^۸، پنهان^۹، موازی^{۱۰}، سیاه^{۱۱}، ثانوی^{۱۲}، نامنظم^{۱۳} و نا بازاری^{۱۴} همراه با پیشوند اقتصاد اشاره کرد^{۱۵}.

اگرچه اقتصاددانان امتیاز معرفی واژه "بخش غیررسمی" را در مباحث مربوط به کشورهای در حال توسعه به کیت هارت^{۱۶} (۱۹۷۳) می‌دهند اما واقعیت آن است که پیش از هارت نویسندگان دیگری در مورد این پدیده سخن گفته‌اند. با وجود اینکه مقاله هارت در سال ۱۹۷۳ منتشر شد، اما وی پیش از آن در سال ۱۹۷۱ آن را در همایشی به نام "بیکاری شهری در افریقا" در موسسه مطالعات توسعه در دانشگاه ساسکی ارائه نمود. در همین همایش ویکز^{۱۷} مقاله‌ای با عنوان "بخش به حساب نیامده" ارائه نمود. با وجود

¹ Underground.

² Informal.

³ Shadow.

⁴ Unrecorded.

⁵ Unreported.

⁶ Unobserved.

⁷ Illegal.

⁸ Unobservable.

⁹ Hidden.

¹⁰ Parallel.

¹¹ Black.

¹² Second.

¹³ Irregular.

¹⁴ Nonmarket.

^{۱۵} عرب‌مازار یزدی، علی (۱۳۸۴).

¹⁶ Haret, K.

¹⁷ Weeks, A.

اینکه دو مقاله مورد انتقاد شدید قرار گرفت اما بحث‌های این همایش سکوی پرتابی برای شروع توجه به سمت اقتصاد زیرزمینی شد.^۱

در سال ۱۹۸۹، ادگار فایگ^۲، فرضیه‌ای به نام "اقتصاد مشاهده نشده" را برای توضیح علت گسترش شکاف بین واقعیات اقتصادی مشاهده شده و نظریه‌های اقتصادی ارائه کرد. این فرضیه بیان می‌کند که شاید این واقعیات اقتصادی‌اند که نیاز به بازنگری دارند، نه نظریه‌های اقتصادی. بر اساس این فرضیه رشد یک اقتصاد مشاهده نشده سبب اختلال در اطلاعات رسمی شده و موجب ایجاد چنین تعارض‌هایی میان نظریه اقتصادی و مشاهدات واقعی از اقتصاد کلان می‌شود. وقتی که فعالیت‌های اقتصادی از بخش مشاهده شده به بخش مشاهده نشده انتقال می‌یابند، بعضی از نشانگرهای اقتصادی مثل نرخ‌های رشد واقعی، بیکاری و بهره‌وری ممکن است کمتر از حد واقعی خود نشان داده شوند.

توماس^۳ اقتصاد زیرزمینی را کلیه فعالیت‌هایی که به عللی در حساب‌های ملی نمی‌آیند، تعریف می‌کند. در ادامه فعالیت‌های اقتصاد زیرزمینی را به چهار بخش تفکیک کرده، و به تعریف هر کدام از آن‌ها به ترتیب زیر پرداخته است.

بخش خانوار: این بخش کالا و خدماتی را تولید می‌کند که در همین بخش مصرف می‌شود. ویژگی بخش خانوار این است که محصولات آن کمتر به بازار عرضه می‌گردد و فقدان قیمت برای کالاهای تولیدی در آن باعث می‌شود که ارزیابی ارزش کالاها دشوار باشد و در نتیجه در حساب‌های ملی نادیده گرفته شود. در تمام کشورها فعالیت‌های بدون مزدی که در خانه انجام می‌شود، نظیر خدمات خانم خانه، به طور کلی یا اغلب در حساب‌های ملی نادیده گرفته می‌شود.

بخش غیررسمی: در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، علاوه بر تولیدات خانگی، در کنار تولیدات سنتی (اغلب در بخش کشاورزی) و بخش صنعتی مدرن، بخش دیگری نیز وجود دارد که مورد توجه اقتصاددانان است. این همان بخش غیررسمی است که معمولاً شامل تولیدکنندگان جزء و کارکنان آن‌ها و همچنین کسبه و پیشه‌وران بدون کارگر و کارکنان خدمات تجاری، حمل‌ونقل و دیگر خدمات غیررسمی است، ولی کارگاه‌های کوچک بدون کارگر که اغلب در خانه‌ها قرار دارد (کارگاه‌های خانگی)، از نظر تعداد، اهمیت بیش‌تری دارد. نکته قابل‌توجه در مورد بخش غیررسمی این است که کالاها و خدمات تولیدی توسط این بخش و نیز مصرف آن‌ها منع قانونی ندارد و مجاز است. و علت کنار گذاشتن بخش غیررسمی از حسابداری ملی دشوار و پرهزینه بودن جمع‌آوری اطلاعات آماری در این بخش است.

^۱ حق پناهیان، حورا (۱۳۸۵)، صفحه ۳.

^۲ Feige, E. (1990).

^۳ Thomas.